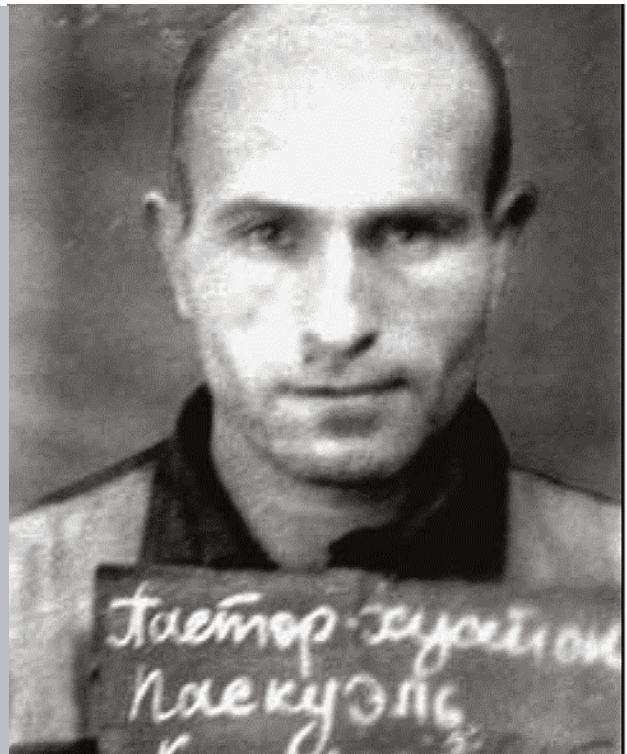

De La Torrassa al Gulag: la història de Pascual Pastor Justón

Enric Gil Meseguer

LA VANGUARDIA
BARCELONA ESPAÑOLA
Redacción y Administración: PELL
Teléfono: 21-41.
Precio de este ejemplar: 7
do 3 de abril de 1954
DIRECCIÓN: DON CARLOS Y DON BARTOLOME GODA Año LXX. - Número 27.316 DIRECTOR: LUIS DE GALI

De La Torrassa al Gulag: la història de Pascual Pastor Justón

De La Torrassa al Gulag: la historia de Pascual Pastor Justón

From The Torrassa to the Gulag: the story of Pascual Pastor Justón

Enric Gil Meseguer

(Periodista i historiador)

RESUM

L'octubre del 1938, el veí de la Torrassa Pasqual Pastor Justón partia cap a la Unió Soviètica per a formar-se com a pilot de la República. La seva estada havia de durar entre sis i vuit mesos, però el final de la guerra el va obligar a romandre allà durant quinze anys. En les dues darreres dècades, a l'Hospitalet s'ha documentat l'existència de gairebé una setantena de deportats hospitalencs als camps de concentració i d'extermini nazis, però fins ara no hi havia constància del pas d'algun veí pels camps de treball forçat del sistema concentracionari estalinista (els gulag). Aquest article demostra que, com a mínim, n'hi va haver un i, per tant, caldria també afegir el seu nom en qualsevol acte de recuperació de la nostra memòria històrica de la postguerra civil.

Paraules clau: Gulag, Kirovabad, estalinisme, pilot republicà, quarta promoció, la Torrassa

RESUMEN

En octubre de 1938, el vecino de la Torrassa Pascual Pastor Justón partía hacia la Unión Soviética para formarse como piloto de la República. Su estancia debía durar entre seis y ocho meses, pero el final de la guerra le obligaría a permanecer allí durante quince años. En las dos últimas décadas, en l'Hospitalet se ha documentado la existencia de una setentena de deportados hospitalenses a los campos de concentración y de exterminio nazis, pero hasta ahora no había constancia del paso de algún vecino por los campos de trabajos forzados del sistema concentracionario estalinista (los gulag). Este artículo demuestra que, como mínimo, hubo uno y, por tanto, se de-

bería añadir también su nombre en cualquier acto de recuperación de nuestra memoria histórica de la postguerra civil.

Palabras clave: Gulag, Kirovabad, estalinismo, piloto republicano, cuarta promoción, la Torrassa

ABSTRACT

In October 1938, la Torrassa's neighbour Pasqual Pastor Justón left for the Soviet Union to train as a Republican pilot. His stay was to last between six and eight months, but the end of the war forced him to remain there for fifteen years. In the last two decades, the existence of almost seventy deportees of l'Hospitalet in the Nazi concentration and extermination camps has been documented, but until now there was no evidence of any neighbour passing through the forced labour camps of the Stalinist concentration camp system (the gulags). This article shows that there was at least one, and therefore its name should also be added to any act of retrieval of our post-civil war historical memory.

Keywords: Gulag, Kirovabad, Stalinism, Republican pilot, fourth promotion, la Torrassa

L'octubre del 1938, Pascual Pastor Justón, veí de la Torrassa, partia des de Sabadell cap a la Unió Soviètica per formar-se com a pilot dins d'un programa teòricament secret que havia estat nodrint la nòmina de pilots de la República des de principis del 1937. Pastor ja tenia experiència en els fronts de guerra, però molt probablement no havia volat mai en un avió. El seu estatge devia durar entre sis i vuit mesos, el temps just per convertir-se, a correu, en pilot i poder ajudar a evitar la desfeta de la República que tothom ja albirava. Però no hi va arribar a temps, el final de la Guerra Civil el va agafar en terres de Stalin i no va poder sortir-ne fins al 1954, després de molts patiments als camps de treball forçat i a les presons de la Unió Soviètica.

Aquest article aporta com a novetat la seva vinculació amb l'Hospitalet i algunes altres dades, en especial del seu període anterior al viatge a l'URSS i del de després de la seva tornada, però també, lògicament, expliquem la resta de la història en terres soviètiques. El seu periple havia estat ja investigat prèviament en obres més àmplies que tenien com a objectiu explicar les vicissituds de tot el col·lectiu d'uns 185 pilots que, com Pascual Pastor, van quedar atrapats a la Unió Soviètica després del final de la Guerra Civil. Com a mínim des de la dècada de 1990 trobem referències historiogràfiques d'aquests republicans (més enllà dels textos memorialístics anteriors), però amb més ambició des de la del 2000, i amb accés a major documentació a partir de les investigacions de Carmen Calvo Jung sintetitzades en la seva obra *Los últimos aviadores de la República* (2010).

A l'Hospitalet havíem documentat l'existència de cinquanta-cinc deportats hospitalencs als camps d'extermini nazis, una xifra que ha augmentat recentment amb dotze nous noms arran d'una nova investigació de Tània González,¹ però no hi havia constància del pas d'algun veí pels camps de treball forçat del sistema concentracionari estalinista, coneguts pel nom de gulag. Com a mínim, n'hi va haver un, i aquesta és la seva història.

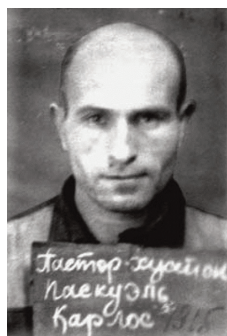
UN ANARQUISTA DE LA TORRASSA

Pascual Pastor Justón havia nascut a Alcanyís (Terol) l'any 1915.² Pocs anys després, la família es va traslladar a Catalunya, presumiblement procedent de l'Aragó. Segons

---

1. RIBAS, J. i GIL, E. "Hospitalencs als camps nazis", dins de *L'Hospitalet, lloc de memòria. Exili, deportació, repressió i lluita antifranquista*. L'Hospitalet, CEL'H, 2007; ZAFÓN, C. *El reloj de Neuengamme*. Barcelona, Lux, 2011; i, recentment, GONZÁLEZ, T. *Los hospitalenses del triángulo azul. Identificación y trayectoria vital de los vecinos deportados a los campos nazis*. L'Hospitalet, Museu de L'Hospitalet, 2020. [En línia: <http://www.museul-h.cat/detallCatalog.aspx?1Zg4tH1DxOUpIGJkEe0n3grkqazCzFFg8Cj8zqazCTxVDhtspIqazB>]

2. En alguns llocs figura Barcelona com a localitat de naixement, però el fet és degut a una

Pascual Pastor, circa 1950, al camp de Borovitxi.
Font: KOVALEV

les dades del padró municipal de l'Hospitalet, la parella formada per Carlos Pastor Giménez i Pilar Justón Vallés devia arribar a aquesta ciutat cap al 1920, quan Pascual era un nen d'uns cinc anys. En aquell moment, el matrimoni tenia almenys dues filles més, Ildefonsa (nascuda cap al 1902) i Carmen (c. 1913).

Es tractava d'una família obrera. El cap de família era jornaler. Van viure durant molts anys al número 43 de la ronda de la Torrassa. De fet, fins i tot una de les filles, Carmen, quan es va casar amb Fernando Alonso Rodríguez (La Unión, c. 1909), es va quedar a viure en un pis de la mateixa escala que els seus pares.

Sabem, per diverses fonts, de l'adscripció ideològica de Pascual: anarquista. Carmen Calvo fins i tot afirma que va tenir experiència com a membre dirigent de la Federació Anarquista Ibèrica (FAI). Una casualitat afortunada ens ha permès trobar-lo en les memòries inèdites del mestre anarquista Severino Campos, que en aquells anys també vivia a l'Hospitalet. El 1935, Campos, que havia format part de la direcció de la CNT, volia defugir qualsevol responsabilitat, ja que desitjava passar desapercebut en uns mesos en què el sindicat estava prohibit després dels Fets d'octubre del 1934. En aquells moments tenia una feina a l'Ajuntament de Barcelona que volia conservar. I aquí és on trobem Pascual Pastor: *"...no quería de ninguna manera dejar el trabajo que tenía. Por algo que, según la policía, tenía pendiente con la Justicia estaba trabajando en el Ayuntamiento de Barcelona con nombre supuesto. Tuve suerte en esta situación porque los siete que formábamos el grupo éramos de la CNT, hasta el encargado, que era un joven llamado Pascual Pastor, de la provincia de Teruel."*³

Campos no detalla quina mena de feina tenien, però la identitat de Pascual Pastor és fiable. Aquest apunt es pot datar entre finals de 1934 i principis del 1935, quan Pascual tenia uns 20 anys. Malgrat la seva joventut, era l'encarregat del grup, un fet que, juntament amb els requisits d'entrada en el programa per a la formació de pilots, ens fa pensar que tenia una bona base acadèmica.

---

errada derivada d'alguna documentació de la dècada del 1940. Alcanyís és la localitat correcta.

3. *Una vida por un ideal*, memòries inèdites de Severino Campos, sense data.

Per un informe franquista posterior, esbrinem que Pascual tenia l'ofici d'ebenista. Segons aquest informe, pertanyia a la CNT des de l'any 1933 i posteriorment, l'any 1937, ja durant la Guerra Civil, s'hauria afiliat al Partit Federal Ibèric, una petita formació federalista arrelada en les doctrines de Francesc Pi i Margall, tot i que aquest darrer apunt caldria prendre'l amb molta prevenció. Abans havia anat al front com a voluntari a la columna 'Los Aguiluchos'.

PILOTS PER A LA REPÚBLICA ⁴

Davant la falta d'infraestructures, d'avions i d'instructors suficients per fer front a la tasca d'entrenar els nous pilots, la República va decidir fer cas del suggeriment de l'assessor aeri soviètic Iàkov Smuixkèvitx (conegut a Espanya com a 'general Douglas') de confiar la instrucció d'una part important dels futurs aviadors del seu exèrcit a la Unió Soviètica. A partir del 1937 es van enviar a terres soviètiques fins a quatre expedicions, amb uns 800 aspirants a pilots de caça i de bombarders o per a observadors aeris, aproximadament. Aquesta operació tenia el caràcter de secreta, i un nom en clau: 'Operació X'. El motiu del secretisme era la prohibició internacional d'intervenir en el conflicte espanyol, un pacte de no-intervenció que el bàndol franquista va saber sortejar hàbilment, obtenint molts recursos i tropes de l'Alemanya nazi i de la Itàlia feixista. També els republicans van rebre ajuda exterior, tot i que en menor mesura, d'alguns països com Mèxic i, sobretot, de la Unió Soviètica (a banda dels voluntaris internacionals, durant un temps).

Aquest secretisme va obligar a fraccionar els enviaments de pilots en les expedicions, de tal forma que cadascuna de les quatre fornades es componien en realitat de tres o quatre enviaments d'algunes desenes de joves. D'aquesta forma s'evitaven grans moviments de persones que podien aixecar el recel amb més facilitat.

Des del desembre del 1936, el govern de la República va fer diverses convocatòries per reclutar aspirants a pilots per a l'Arma d'Aviació Militar. Fins a la primavera de 1937 van sortir cap a l'URSS tres grups, corresponents a la primera promoció. Des de la primavera fins a la tardor d'aquell any, van viatjar quatre grups més d'alumnes corresponents a la segona expedició. Cap a finals del 1937 es va començar a mobilitzar la tercera expedició, que va anar marxant fins a l'estiu del 1938. Per últim, i malgrat la negativa evolució de la guerra, entre setembre d'aquest any i gener del 1939 marxarien uns altres tres grups de la quarta i última expedició. El nostre protagonista, Pascual Pastor Justón, va viatjar en el segon enviament de la quarta promoció, l'octubre del 1938.

La formació dels aspirants a pilot no va ser una aportació desinteressada de l'URSS cap al seu aliat espanyol: les autoritats soviètiques van cobrar fins a l'últim cèntim del

---

4. La informació relativa al pas de Pascual Pastor per la Unió Soviètica, si no s'indica el contrari, està extreta de la bibliografia que figura al final de l'article.

cost que cadascun dels alumnes els va suposar, l'equivalent a entre 5.000 i 6.000 dòlars nord-americans de l'època per cada pilot (entre 95.000 i 113.000 dòlars actualitzats a dia d'avui, aproximadament). L'altra característica destacada d'aquest programa secret va ser que es tractava de cursos de curta durada. Els soviètics empraven un mínim de tres anys a entrenar els pilots de la seva força aèria, però la urgència de les necessitats de guerra del govern de la República obligava a fer una formació accelerada que es reduïa a sis o vuit mesos i, en la part pràctica, suposava només entre 50 i 70 hores de vol.⁵

Excepte la primera convocatòria de només 20 places, el 1936, en la qual tenien preferència els aspirants amb experiència com a pilots, la resta van estar obertes a tots els membres de les forces armades. Els requisits per poder ser admès eren, a més de pertànyer a l'exèrcit com a soldat, caporal o sergent, tenir la nacionalitat espanyola i entre 18 i 24 anys, lliurar una instància als caps de les respectives unitats i superar una prova de cultura general i un examen mèdic. Més endavant, els aspirants havien de superar, això sí, noves proves teòriques i físiques més exigents, abans de ser admesos definitivament.

Contràriament a la tesi que va imperar durant molt de temps, alguns historiadors han demostrat que aquestes promocions no es componien exclusivament d'aspirants d'ideologia comunista, com es podria pensar pel seu destí, sinó que l'espectre ideològic era molt més ampli, fins al punt que dins de les expedicions, tot i predominar els membres del PCE i del PSUC, s'hi reflectien les més variades tendències. Així, la selecció dels alumnes pilots es va determinar també amb criteris com la capacitat per pilotar un avió, l'aptitud física i la fidelitat a la República; en definitiva, van fer una selecció que es corresponia amb la realitat de l'Espanya que restava fidel al govern legítim, "*individuos independientes y republicanos honrados*" (Calvo, 2010: 148). La presència de Pascual Pastor Justón, anarquista afiliat a la CNT abans de la guerra (i potser també al Partit Federal Ibèric), seria una prova més d'aquest fet.

Aquesta heterogeneïtat de perfils ideològics provocava, en arribar a la Unió Soviètica, una certa reacció d'incredulitat en els responsables i en les autoritats locals, que no podien entendre el rebuig que alguns dels expedicionaris espanyols mostraven vers el règim i la ideologia comunistes. Situem-nos en l'URSS de l'època, quan les purgues, els camps de treball forçat i l'omnipresència dels serveis de seguretat de l'Estat (la NKVD, l'antecedent del KGB) eren la base del règim de terror de Josef Stalin. Allà, ningú que tingués seny gosava manifestar públicament cap mena d'oposició al règim, per això a aquells joves no els podien pas entendre gaire.

---

5. Això volia dir que, en retornar a Espanya, els responsables del programa s'adonaven que a la major part dels nous pilots no se'ls podia enviar a combatre contra l'experimentada força aèria franquista, composta en moltes ocasions de veterans pilots alemanys o italians, i calia reforçar la formació dels joves. Com que no disposaven de suficients avions perquè no es podien sostreure dels fronts de guerra, aquest reforç era molt lent i, a més, solia anar acompanyat de desperfectes en els aparells a causa d'accidents. Cap al final de la guerra, hi havia sobre la taula la proposta d'ampliar la formació dels pilots en la mateixa Unió Soviètica, amb més hores de vol, però aquesta mesura ja no es va poder implementar, pel final de la contesa.

En les classes d'adoctrinament dels pilots espanyols, que s'incloïen en la seva formació, alguns dels joves —especialment els no comunistes— no s'estaven de mostrar certes reticències vers el sistema estalinista, sobretot després de contrastar la teoria comunista que els havien inculcat a Espanya amb revistes propagandístiques i informacions esbiaixades sobre el 'paradís del comunisme' amb la realitat mísera que els envoltava. En les tres primeres promocions això no va suposar cap problema greu, perquè els joves s'hi estaven uns mesos i després tornaven a Espanya per combatre, però en el cas dels components de l'última promoció la cosa va canviar i aquestes situacions van ser decisives per segellar la seva sort.

LA QUARTA PROMOCIÓ

Una vegada admesos al període de formació com a pilots, els joves aspirants havien de passar una selecció i preparació prèvia en alguna de les bases aeronàutiques de l'exèrcit, normalment a Múrcia (Base Militar d'Aviació d'Alcantarilla o la de Los Jerónimos) o també a l'Escola de Capacitació d'Aviació de Sabadell, creada el 1938. En aquesta selecció es controlaven els coneixements dels aspirants, les seves condicions físiques i les seves actituds i perfils ideològics.

Pascual Pastor va estar a Sabadell. Ho sabem per una nota que es conserva a l'Arxiu Històric de l'Hospitalet en què s'explica aquest fet i se'ns obre la primera incògnita sobre el jove. L'ofici municipal que informava de Pascual Pastor responia a un requeriment del Tribunal Militar Permanent de Catalunya, rebut a l'Ajuntament cap al març del 1938, on s'interessava pel parador de qui en aquell moment ja era caporal. En un altre ofici que es conserva a l'arxiu hospitalenc, datat el 31 de març del 1938, l'autoritat municipal demanava al comissari de la Policia local la detenció de Pascual Pastor. El següent document que conservem té data del 15 de novembre, vuit mesos després, la qual cosa significa que l'afer es va perllongar en el temps. Pel novembre, consta que la policia municipal el va anar a buscar al seu domicili, però no el va trobar: *"hace aproximadamente unas tres semanas que salió de Sabadell, vía Marsella, para Rusia, al objeto de hacer el aprendizaje de piloto"*.⁶ Probablement n'hi van haver més, de requeriments, entre març i novembre, tot i que no es pot descartar que, després del primer, hi hagués alguna negligència interessada per donar al jove temps de marxar. No tenim cap més dada sobre aquest afer, més enllà de la data de la convocatòria oficial del cinquè curs de pilots per a l'aviació de la República, publicada al *Diari Oficial del Ministeri de Defensa* el 29 de març del 1938. Possiblement, Pascual Pastor, que ja tenia el grau de caporal i, per tant, ja formava o havia format part de l'exèrcit, devia estar preparant la seva sol·licitud per formar-se com a pilot. Potser devia abandonar la seva unitat per mirar d'aconseguir la seva meta i per això el devien buscar com a suposat desertor, un fet que fins i tot podria haver succeït de forma involuntària, per manca de comunicació o simples problemes burocràtics entre les unitats militars; no seria el primer cas... Fos com fos, a Pascual Pastor el cercava l'au-

---

6. Expedient personal de Pascual Pastor Justón, Arxiu Municipal de l'Hospitalet

toritat judicial militar quan va marxar cap a la Unió Soviètica, però això no tindria ja més importància en el futur.

El segon enviament de la quarta promoció, segons han descrit alguns dels seus components, va ser triat d'entre un grup més nombrós d'alumnes que s'estaven a Sabadell estudiant des de principis d'agost del 1938. Pascual Pastor, segons el tempo que es desprèn de la nota conservada a l'Arxiu Històric de l'Hospitalet, va viatjar en aquest enviament. A principis de setembre van arribar a l'escola tres russos i un espanyol, acompanyats del tinent coronel Ramón García Larrea, cap de l'Escola de Sabadell. Van parlar amb un centenar dels joves i en van escollir una vuitantena. A mitjan setembre va arribar a Sabadell un capità, Juan Manuel Capdevilla, un dels millors observadors de l'aviació republicana, de qui es deia que havia estat premiat per formar-se com a pilot, i que es va posar al capdavant de l'expedició. Entre el 9 i el 12 d'octubre, segons les fonts, els elegits van viatjar en diversos autobusos fins a Portbou, d'allà a París, a on arribaven un dia després de la sortida, i després fins al port de Le Havre, a un centenar de quilòmetres de la capital francesa, a tocar del Canal de la Mànega. En total, dos o tres dies de viatge. Al port, tocava esperar l'arribada del vaixell rus que els havia de traslladar fins a l'URSS, el *Maria Uliànova*, que va atracar el 17 de d'octubre. Altres fonts també parlen d'un altre buc, l'*Smolnik*, i trajectes lleugerament diferents per arribar a la Unió Soviètica, fet que fa sospitar que potser van viatjar en grups. La destinació final era una instal·lació militar d'entrenament creada expressament pels soviètics l'any 1937 a la localitat de Kirovabad, a la República d'Azerbaidjan, a la qual s'arribava creuant de nord a sud tota l'URSS, des del port de Leningrad (actualment, Sant Petersburg), passant per Moscou i dirigint-se cap a la república caucàsica. Aquesta part del viatge es realitzava per via fèrria.

El 24 d'octubre del 1938 els membres d'aquesta tanda van començar el curs de pilot. Amb la caiguda del front català, en els primers dies de febrer de 1939, les pràctiques de vol es van començar a restringir, però no seria fins al final de la guerra, a l'abril, quan la formació es va suspendre definitivament. El primer contingent de pilots d'aquesta quarta promoció ja havia superat la fase teòrica i tot just va aconseguir finalitzar les pràctiques de vol, mentre que la resta estaven en diferents estadis de la formació i, en concret, el grup de Pascual Pastor es trobava en la segona fase, la de les pràctiques de vol. En aquell moment, quedaven a l'URSS uns 185 pilots en formació.

AMB LA GUERRA PERDUDA

En les següents setmanes, el personal rus dedicat a l'entrenament dels pilots republicans va ser cessat en les seves funcions. Els aspirants a pilots van demanar de seguida un aclariment al comissari rus destinat a la base, Iàkov Mirov, sobre la seva situació. Aquest els va explicar la rendició del govern de la República i els va oferir tres opcions: quedar-se en qualitat d'oficials de l'aviació soviètica, adoptar la ciutadania del país i treballar en les seves fàbriques o bé marxar a l'estranger, a qualse-

Grup de 27 pilots de la República esperant encara la seva sortida de l'URSS, a Mònino, l'any 1940. Pascual Pastor és el cinquè de la fila superior, començant per l'esquerra. Font: CALVO

vol país, mentre que aquest no fos o no tingués afinitats feixistes. La solució, però, no seria tan senzilla.

Mentre va durar la guerra, la disciplina i l'obediència suggerien i obligaven a limitar les opinions personals, tant de la situació a Espanya com sobre l'amfitrió soviètic, però en el moment que la guerra s'acaba aquesta limitació disminueix, sobretot quan els oficials al càrrec del grup accepten les propostes soviètiques i són separats de la resta dels soldats. Les diferents visions de la situació es van posar aleshores sobre la taula i es van formar grups d'afinitats, en funció sobretot de les solucions que havia proposat inicialment el comissari Mirov. A més, cap representant del govern de la República va contactar amb ells i, segons han demostrat els investigadors, fins i tot els van abandonar a la seva sort: el president de la República, Juan Negrín, que va passar a França després de la caiguda de Catalunya, es va reunir a París amb l'ambaixador soviètic i només va demanar el retorn del seu fill, Rómulo, que s'estava en aquell moment a la Unió Soviètica en una altra acadèmia, destinada a personatges d'alt rang, formant-se com a pilot. De la resta no en va gestionar res, potser per no contrariar l'aliat soviètic que, en breu, hauria de reconèixer un govern de la República a l'exili...

Cada alumne, però, tenia un expedient personal en el qual s'anotaven totes les seves actuacions, expressions, paraules, intervencions, comentaris, intencions... A més, des del mateix dia del viatge cap a l'URSS estaven envoltats de confidents de l'NKVD i els serveis secrets sabien sempre què es proposaven o què pensaven. Aquests expedients podien ser utilitzats en qualsevol moment per les autoritats.

Com comprovarien en els anys següents, una cosa era el que deien les autoritats soviètiques i una altra el que feien després. El govern soviètic, la Komintern i el Partit Comunista d'Espanya (PCE) tenien els seus propis plans sobre els últims pilots republicans i, per això, van obstaculitzar sistemàticament la seva sortida del país. Encara estant a Kirovabad, el membre del Comitè Central del PCE Pedro Martínez Cartón es va reunir amb els pilots per explicar-los la seva situació i aconsellar-los, en nom del partit, que es posessin sota les ordres del govern soviètic si no volien convertir-se en uns "traïdors". El maig del 1939 va arribar a Kirovabad, procedent de Moscou, una comissió de nou militars soviètics i un representant de la Komintern que es va entrevistar individualment amb cada pilot per saber què volien fer. En aquests contactes, mai es tancava la porta a la sortida del país, i fins i tot era una opció contemplada i no negada objectivament. Però, en el fons, la tàctica era deixar passar el temps, sotmetre mentrestant els joves a una pressió psicològica persistent i oferir-los després les sortides que els soviètics consideraven més adequades.

D'entrada, dels 185 joves que seguien els cursos quan va acabar la guerra, uns 136 van mostrar inicialment el seu interès per marxar de l'URSS, i, així, es van conformar dos grans grups –fins i tot separats físicament–, els 'bons', aquells que estaven disposats a doblegar-se als desitjos del govern soviètic, i els 'dolents', aquells que volien marxar.

Ja en aquests moments inicials, sabem que Pascual Pastor es va començar a significar davant dels soviètics. Després d'un incident per unes sortides nocturnes, prohibides pel comissari Mirov, tant aquest com el representant del PCE, Cartón, van recriminar la seva conducta a Pastor i a un altre dels expedicionaris en uns termes –tractant-los de 'gossos'– que van fer saltar el nostre protagonista. Pastor era un dels joves de més edat en aquell moment, 24 anys, i amb més experiència, deguda a la seva activitat anterior a la FAI i, probablement també, a la seva personalitat.

Dels joves que van acceptar els oferiments soviètics, 30 van demanar integrar-se com a pilots en el seu exèrcit de l'aire. Van ser acceptats i se'ls va continuar preparant amb una formació complementària i amb més hores de vol. D'altres també van acceptar treballar en les fàbriques del país. Molts van anar marxant de Kirovabad, cap a cases de repòs o escoles polítiques de la Komintern, a Khàrkiv, on ja vivien republicans exiliats o membres de les Brigades Internacionals. Al mateix temps, també de tant en tant desapareixien petits grups, de vegades constituïts per membres tant dels 'bons' com dels 'dolents', que no se sabia on els portaven i que, per això, se'ls anomenava 'els misteriosos'. Al final, es va saber que els traslladaven obligats cap a les escoles d'activitats clandestines i d'espionatge a prop de Khàrkiv. En el joc de l'equació del destí dels pilots republicans, hi entrava també la Policia secreta soviètica (GPU): una part dels joves espanyols havien de ser formats com a espies per a les seves necessitats. No és estrany que això fos així, molts tenien experiència com a soldats al front i, d'altra banda, una bona part no eren comunistes, un fet que podia afavorir la seva feina sense ser tan fàcilment identificables.

Durant mesos, les autoritats soviètiques van fer tot tipus d'intents de convèncer els reticents per posar-se al servei del país comunista, intents que incloïen des d'arengues, a trasllats a centres d'allotjament progressivament més degradats, campanyes de denigració pública o també belles agents femenines al servei de l'NKVD i amb llicència per a tot tipus de seduccions. Carmen Calvo conclou que *"los pilotos que se habían resistido a ser reclutados para el espionaje comprenderían pronto que se estaba tramando un juego de intereses, no solo entre el PC soviético, el PC español y la Komintern, sino también entre los militares y la Policía Secreta Soviética. Esos jóvenes españoles (...) habían sido objeto de un montaje sistemático cuya finalidad era que adoptaran la ciudadanía soviética y se pusieran al servicio de la URSS, ya en calidad de pilotos con una formación muy costosa, ya de espías fieles, o de obreros en las fábricas; en resumen, se trataba de disciplinarlos y servirse de ellos"* (Calvo, 2010: 172).

Fins al 22 de juny del 1941, data de la invasió alemanya de la Unió Soviètica, la tàctica amb els pilots reticents a la integració va ser aquesta, pressió psicològica individual i de grup. A finals de juliol del 1939 la norantena de pilots reticents van ser traslladats de Kirovabad a la Casa de Repòs de Planernaia, als afores de Moscou, una luxosa propietat on ja s'estaven membres de la direcció del PCE o alts comandaments militars fidels, com Enrique Líster o Valentín González 'El campesino', molt ben atesos. Allà, entre d'altres estratègies, va arribar un moment en què es va passar a la difamació directa dels pilots reticents. En una reunió convocada el 18 d'agost de 1939 i amb Líster com a orador principal, se'ls va titllar d'elements feixistes, falangistes, espies, d'actituds antisoviètiques i de traïdors. Poques setmanes després els deixaven clar que no podrien abandonar l'URSS. Aquestes eren unes acusacions gravíssimes en aquell règim estalinista, només un d'aquells càrrecs ja els podia significar la condemna als camps de treballs forçats.

Les files dels 'dolents' van anar minvant, a causa d'aquestes pressions i amenaces. Al mateix temps, els joves s'adonaren definitivament de la gravetat de la seva situació. El 5 de setembre del 1939 aquest grup reduït d'espanyols, format ja només per 35 pilots, va abandonar Planernaia i va ser traslladat a la Casa de Repòs de Mònino, una mica més allunyada de la capital, a 60 quilòmetres de Moscou, i que era menys luxosa. En poques setmanes, altres pilots van decidir acatar les ordres soviètiques i el grup va quedar reduït a 32. En els mesos següents, els pilots van negociar amb les autoritats soviètiques la devolució dels seus passaports, retinguts des de la seva arribada, i la sortida del país, unes gestions que inclogueren una entrevista d'una delegació dels pilots amb el ministre d'Afers Estrangers, Viatxeslav Mólotov, el 23 de gener de 1940. Malgrat les bones paraules del polític rus, sis dies després vuit dels pilots als quals es considerava els caps dels joves rebels van ser detinguts i enviats a la presó moscovita de Butirka. Probablement els devien convèncer per anar a Moscou amb qualsevol excusa i, una vegada allà, els devien detenir, ja que Pascual Pastor i dos altres companys van demanar si els podien acompanyar, i no els van posar cap problema fins a arribar a la capital, on van començar aquests tres a tornar d'immediat a Mònino. Una de les claus de la selecció, segons Carmen Calvo, també podria ser que els vuit triats havien contravingut a Londres, durant el seu viatge cap a la Unió So-

viètica, l'ordre de no abandonar el vaixell sota cap concepte: els joves havien baixat a la ciutat a passar unes hores i el fet havia quedat reflectit al seu expedient.

Des de finals de 1939, els joves espanyols van incloure també en la seva tàctica un element molt més perillós, la visita a les ambaixades estrangeres. Com que l'Espanya franquista no mantenia relacions diplomàtiques amb la Unió Soviètica, els joves republicans no tenien un representant propi a qui acudir. Es va produir un reguitzell de gestions en diferents ambaixades a Moscou, en concret, les d'Estats Units, França, Anglaterra, Itàlia, Alemanya i Turquia. Tenim constància que Pascual Pastor va visitar, com a mínim, la legació nord-americana i, a més, se sap també que en aquella situació rocambolesca en què els van permetre acompanyar a Moscou els vuit companys que després serien detinguts, Pascual Pastor i els altres dos companys anaven a entrevistar-se amb diplomàtics europeus.

En la pràctica, no deixa de ser curiós que només les autoritats alemanyes els oferissin la seva ajuda per fer de mitjancers entre els governs soviètic i espanyol en un moment en què el pacte germanosoviètic de no-agressió encara estava en vigor. La gestió alemanya va ser important i intensa, però ni les autoritats soviètiques ni les espanyoles van estar per la feina. Els soviètics, en un primer moment, van intentar aprofitar l'ocasió per aconseguir repatriar alguns dels seus espies i presoners que havien estat capturats a Espanya durant la Guerra Civil, però quan les autoritats franquistes s'hi van negar, aquells van decidir, amb molt poques excepcions, que no els interessava deixar marxar els espanyols. I les autoritats franquistes tampoc, perquè no estaven disposades a deixar tornar a segons qui i, en tot cas, volien estudiar cas per cas, dilatant excessivament una situació que, per als que la patien, era cada vegada més urgent i més perillosa. De fet, per exemple, per a la mentalitat estalinista el simple fet de visitar una ambaixada estrangera era una traïció, i d'un calibre gros.

Tot això, però, passa a un segon pla a partir del juny del 1941, quan Alemanya envaeix la Unió Soviètica. En aquell moment d'urgència nacional es van acabar les contemplacions amb els 25 aviadors espanyols que restaven com a rebels. Pocs dies abans de la invasió alemanya, els pilots rebels van ser traslladats a Tolstopal'tsevo i allotjats en una casa pairal, encara en un règim de llibertat, malgrat que la seva actitud generava informes i recels de tot tipus en les autoritats soviètiques. En aquell moment, Pascual Pastor era considerat pels responsables comunistes com un dels cabdills dels joves republicans. Tot, però, semblava indicar que l'estatus de tots ells podia canviar en qualsevol moment. I no va trigar més que unes hores, a causa de la invasió nazi: el 25 de juny van ser detinguts i traslladats a Moscou, on els van ficar en un tren cap a Sibèria, sense cap judici ni condemna prèvia. Primer s'hi van estar uns mesos, a la presó de Novosibirsk, i a l'octubre de 1941 van ser traslladats a la de Krasnoiarsk, al costat d'un camp de treball. Es van haver de quedar allà perquè les duríssimes condicions de l'hivern no permetien el trasllat final a la seva destinació, un punt entre Didinka i Norilsk, en el Cercle Polar Àrtic. La destinació provisional va canviar un any després per diversos camps al Kazajstan, al voltant de Karaganda, on romandrien cinc anys. Aquí establirien contacte per primera vegada amb alguns dels presoners espanyols de la *División Azul* franquista.

Portada de l'opuscle editat el 1948 a França per la CNT durant la campanya internacional per a l'alliberament dels republicans retinguts a l'URSS

En tots els camps, els presoners havien de treballar en condicions molt dures, durant llargues jornades i amb una alimentació escassa en el millor dels casos, i insuficient en moltes ocasions. Era habitual que les racions, a més, s'establissin en funció del rendiment del presoner: si no s'acomplien les quotes de feina, les racions es reduïen. Els presoners espanyols, a més, van tenir vedat l'accés al correu fins al 1948, per això la notícia de la seva existència va trigar més a arribar als cercles dels exiliats espanyols a França, tot i que sempre hi havia trucs, o en comptades ocasions, algun presoner alliberat aconseguia sortir de l'URSS i contactar amb els familiars.

Finalment, la Federació Espanyola d'Internats i Represaliats Polítics (FEDIP) va tenir coneixement de la situació d'aquests presoners. Socialistes i anarquistes de l'emigració van fer una intensa campanya internacional per a l'alliberament d'aquests compatriotes. La CNT va editar el 1948 a Tolosa un opuscle, *¡Karaganda! La tragedia del antifascismo español*, en el qual, curiosament, s'incloïa erròniament Pascual Pastor

com a mariner i no pas com a aspirant a pilot, i s'afirmava que havia nascut a Barcelona. La burocràcia franquista, més tard, repetiria aquestes errades en alguns dels seus documents posteriors.

El maig del 1948, els pilots de Karaganda i altres van ser embarcats en un tren cap a Odessa, on s'hi van afegir altres aviadors i marins espanyols procedents d'altres camps i presons que també volien retornar, en total 87 persones. És possible que les autoritats soviètiques tinguessin en un primer moment la intenció de repatriar definitivament aquells espanyols per apaivagar la campanya internacional de descrèdit, però en tot cas, l'alliberament encara no es produiria. Al contrari, els van tornar a posar en la disjuntiva de triar entre establir-se a l'URSS com a bons comunistes, o sortir del país. Després de set anys de penalitats, 47 es van doblegar a l'oferiment de la integració sense represàlies. La resta van ser considerats de nou traïdors i associats novament amb els presoners de la *División Azul*. Al principi es van estar a dos camps de presoners prop d'Odessa. De nou Pascual Pastor va ser identificat com un dels tres cabdills del grup, que van ser aïllats de la resta pels responsables soviètics. Tot i això, dos anys més tard declararia que en aquest moment s'havia estat plantejant acceptar l'oferta soviètica, però finalment no ho va fer (Kovalev, 2009: 30-31).

El març del 1949, tots els republicans que es mantenien fermes a abandonar la Unió Soviètica van ser enviats a un altre camp de treball a Bovoroski, prop de la ciutat de Txerepovets, a uns 300 quilòmetres a l'est de Leningrad. No era el pitjor dels camps on havien estat, però això no és dir gaire dels camps de treball soviètics... A Bovoroski van coincidir de nou amb els presoners de la *División Azul*. Pascual Pastor continuava exercint el paper de cabdill entre els seus compatriotes i, junt als companys Julio Villanueva i José Romero, va exigir als soviètics que si havien de treballar, ho havien de fer en condicions normals i se'ls havia de pagar com als obrers locals. Van ser jutjats i condemnats a 15 dies de presó i a tres mesos en companyies de càstig.

El setembre de 1949 van ser traslladats a un altre camp, Borovitxi, a uns 200 quilòmetres de Moscou, on les condicions higièniques eren molt minses i on sovintejaven les malalties infeccioses. En aquest camp, Pascual Pastor i altres companys van protagonitzar el 1951 una vaga de fam, oficialment perquè no els deixaven rebre paquets ni cartes, però en el fons era per les condicions en general. La vaga es va allargar 13 dies. Pastor, Villanueva i Romero van ser posteriorment jutjats i condemnats a 10 anys de presó per sabotatge contrarevolucionari, i van ser traslladats a una zona de presoners russos al camp de Shcherbakov, prop de Moscou. Durant els interrogatoris, Pascual Pastor va declarar que en un primer moment no havia volgut fer-se ciutadà soviètic perquè volia retornar al costat del legítim govern de la República, però en aquell moment, 10 anys després, el seu interès era anar a qualsevol país des d'on tenir notícies del seu pare i la seva mare. També hauria declarat que almenys en dues ocasions li havia passat pel cap acceptar la ciutadania soviètica per millorar la seva situació, el 1939, quan els ho van plantejar per primer cop, i el 1948, com ja hem vist. En aquell moment, segons els seus interrogadors, ja parlava un rus fluid (Kovalev, 2009: 30-31).

En els primers anys de la dècada de 1950 es van redoblar els esforços de la FEDIP i d'altres persones a títol individual per intentar alliberar els republicans presos i també, per altre costat, els presoners de la *División Azul*. Però el resum ràpid és que totes les iniciatives van ser inútils i només la mort de Stalin el 5 de març de 1953 va suposar el principi de la fi del captiveri. En aquell moment fins i tot el govern franquista es va implicar per primer cop en el tema, però l'alliberament acabaria sent una decisió unilateral de l'URSS postStalin.

EL RETORN, 15 ANYS DESPRÉS

A finals de desembre de 1953 va arribar la notícia a la seu francesa de la Creu Roja: 253 espanyols havien estat amnistiats i necessitaven un vaixell per ser conduïts a Espanya. Un d'ells era Pascual Pastor. El govern espanyol va prendre la iniciativa i va col·laborar amb la Creu Roja francesa i espanyola en la repatriació d'aquell primer grup de presoners espanyols, la majoria antics soldats de la *División Azul*, però també marins i pilots de la República. Ho van fer en el vaixell *Semíramis*, de bandera libèria i amb tripulació grega. La travessia es va fer des d'Odessa fins a Barcelona, via Istanbul, entre el 26 de març i el 2 d'abril de 1954.

Les autoritats franquistes no van desaprofitar l'ocasió per fer la seva propaganda i durant la travessa es va vendre la imatge del rescat aconseguit de les 'urpes del dimoni soviètic' com una obra fins i tot exclusivament espanyola, davant l'estupor del govern francès, que també hi havia col·laborat, i de la Creu Roja d'aquell país, que hi havia tingut un protagonisme tant o més destacat. El viatge va ser seguit per la premsa espanyola a bastament, amb un gran desplegament que incloïa complicats programes radiofònics amb connexions i entrevistes als repatriats. A més, els funcionaris franquistes van ser prou hàbils per evitar una escala del vaixell en algun port francès, on temien que alguns dels republicans desembarquessin per quedar-s'hi. L'arribada a Barcelona, el 2 d'abril del 1954 a primera hora de la tarda, va ser un acte de masses apoteòsic, amb el port ple d'una gernació d'incondicionals mobilitzats hàbilment per la Falange; era una multitud que incloïa, lògicament, familiars i periodistes, així com dos ministres franquistes, el ministre secretari general de la Falange, Raimundo Fernández Cuesta, i el de l'Exèrcit, general Agustín Muñoz Grandes. En els següents dies, a més, en diferents poblacions d'origen dels retornats també se'ls van fer actes populars d'homenatge (no és el cas de Pasqual Pastor a l'Hospitalet).

Per darrere, però, era evident la incomoditat del règim del general Franco vers els representants d'una aventura corresponent a un altre escenari polític ben diferent del de la dècada de 1950. Cercant la seva rehabilitació internacional, el govern espanyol exhibia una calculada política de braços estesos cap als pilots i marins retornats de l'exèrcit republicà, abandonats un dia a la seva sort pel seu govern republicà, però era evident que contrastava amb el retorn en aquell mateix vaixell de membres de la seva divisió voluntària al servei d'Adolf Hitler, la *División Azul*, un producte de la visió política d'una dècada anterior, ja abandonada, que en aquell moment ja es feia incò-

Portada de La Vanguardia Española, al dia següent de l'arribada del Semíramis, l'abril del 1954

moda. Per la seva banda, pilots i marins de ben segur trobaven prou difícil la seva situació en tornar a casa sota el govern al qual havien combatut, tot i ser conscients, també, que en el seu dia el govern republicà els havia abandonat. Potser això explicaria, en part, que Pascual Pastor i uns altres tres pilots més canviessin d'opinió en arribar a Barcelona sobre la seva decisió inicial de demanar asil polític a França. La prudència, segurament, també aconsellava que una vegada en territori espanyol, no temptessin la sort intentant sortir perquè els podia tornar a posar en problemes. Després d'aquells 15 anys, segurament era el que menys desitjaven...

TORNAR A COMENÇAR

El règim franquista va sotmetre a vigilància i control a tots aquells retornats procedents d'un territori hostil com la Unió Soviètica, no només en previsió de possibles es-

pies infiltrats o d'elements perillosos per al règim, sinó també per tal de supervisar-ne l'evolució. D'entrada, les autoritats militars van elaborar llistats exhaustius de tots els retornats, així com fitxes de filiació sobre el seu passat: quan havien marxat, en quines circumstàncies, si tenien antecedents i, especialment, si tenien algun compte pendent amb la justícia espanyola. Entre maig i juliol del 1954, cada Capitania General, a més, havia de controlar els seus repatriats o, en el seu cas, interrogar-los. Els resultats els havien d'enviar a la *Secretaría de Estado del Ministerio de la Guerra* per tal de tenir una visió general de la seva adaptació.

En el cas de Pascual Pastor, en un dels dos llistats confeccionats durant el mes d'abril de 1954 que es conserven a l'Arxiu General Militar d'Àvila, se'l continuava catalogant com a mariner, a causa de les dades errònies publicades en el seu dia per la FEDIP, i en l'altre llistat apareix dins d'un conjunt de mariners i pilots sense més concreció. Però en la relació dels integrants de l'expedició que tenien antecedents en la *Dirección General de Seguridad*, Pascual Pastor ja figura correctament com a "*alumno piloto enviado a Rusia por el Gobierno rojo*", una identificació que, en si mateixa, era el motiu per figurar en aquell llistat de persones amb antecedents... Per contra, l'afer de la recerca judicial del moment de marxar cap a la Unió Soviètica no apareix per enlloc. També en aquest document és correcta la seva filiació i el lloc de naixement, Alcanyís. En aquests primers moments, Pastor figura domiciliat, de nou, a casa dels seus pares, que continuaven vivint a la ronda de la Torrassa, 43.⁷ Pocs mesos després, però, es va traslladar a Barcelona.

Pascual Pastor va ser, possiblement, un dels que més ràpidament es va adaptar a la seva nova situació. Pels informes de les autoritats franquistes sabem que va col·laborar en tot moment amb elles i que pocs mesos després de la seva arribada ja tenia feina. Així, una nota del Govern Civil de Barcelona, datada el 6 de juliol de 1954, explica que "*de todos los repatriados que actualmente se encuentran en Barcelona, el informado es, sin duda, el más culto y de más recia personalidad y si bien antes y durante el Movimiento era un antifranquista acérrimo y destacado miembro de la FAI, al parecer hoy es todo lo contrario, salvo que esta posición actual no sea calculada y encubridora de otros fines*". El petit informe continua explicant que Pastor era el que més dades havia facilitat a les autoritats sobre el seu temps de captiveri, i també que el seu comportament durant els últims mesos a Barcelona havia estat "*intachable*". I afegeix que no va necessitar de cap ajuda oficial per cercar feina,⁸ que de seguida ell mateix s'hi va posar i en va trobar, i que en aquell moment treballava a la Sociedad Capitalización Europa (en realitat es deia Compañía Española de Capitalización Europa), "*donde tiene una retribución muy aceptable*".⁹

---

7. Llistats i relació a l'Arxiu General Militar d'Àvila, C.20904, Cp1, Fs. 22, 75, 134 i 144

8. L' *Instituto Nacional de Previsión* i la *Delegación Nacional de Excombatientes* van ajudar els exmembres de la *División Azul* i també els antics republicans a trobar feina. Diverses fonts indiquen que els van aconseguir llocs de funcionari de baix nivell i que també van rebre facilitats per obtenir un habitatge, però no sembla que fos el cas de Pastor.

9. Arxiu General Militar d'Àvila, C.3770, Cp1

Entre els papers que es conserven a Amsterdam de l'Arxiu de la Federació Espanyola d'Internats i Represaliats Polítics (FEDIP), figura una carta d'agraïment de Pascual Pastor a Félix Villanueva i José Ester Borràs, pels seus esforços per a l'alliberament dels presoners de l'URSS. Allà ens assabentem que en aquell moment la seva adreça és al carrer de Sant Pacià, 21, de Barcelona, un modest edifici al barri del Raval. En el moment d'arxivar aquella correspondència, algú de la FEDIP va apuntar en un full quatre dades de l'autor de la missiva, algunes incorrectes, com el seu lloc de naixement o que era mariner. També hi figura anotat el seu desig de residir a França¹⁰ i, al costat, dues apreciacions: "*catalanista, muy buen muchacho*".¹¹

De la vida posterior de Pascual Pastor Justón no podem dir gaire cosa més. No hem pogut localitzar cap dels seus descendents, però sabem per referències que no s'hi va estar gaire temps, en aquella primera empresa, ja que gràcies als seus coneixements d'idiomes, en especial del rus, va trobar una feina més ben remunerada a l'emissora propagandística dels Estats Units, Radio Liberty, a Palamós. Com que dominava el rus i també l'alemany era l'home ideal per tallar les cintes magnetofòniques que arribaven de Washington per als programes dirigits a l'Europa de l'Est. Allà també van trobar feina dos exdeportats més, Juan Blasco Cobo i Josep Goixart, que van retornar de l'URSS el 1956. Precisament Pascual Pastor s'acabaria casant amb una germana de Juan Blasco.¹²

BIBLIOGRAFIA

CALVO, Carmen. *Los últimos aviadores de la República. La cuarta expedición a Kirovabad*, Madrid, Ministerio de Defensa, 2010.

DEL BARRIO, Alfonso (2019). "La maleta soviètica", a: *Foto-video actualidad*, núm. 265, 2019, p. 28-43.

DE MADARIAGA, Rafael, "Escuelas de caza republicanas", a: *Aeroplano*, núm. 12, 1994, p. 60-79.

DE MADARIAGA, Rafael, "La cuarta promoción de Kirovabad", a: *Aeroplano*, núm. 25, 2007, p. 122-139.

---

10. Segons Carmen Calvo (2010, p. 309), així ho va indicar José Ester, de la FEDIP, el gener del 1954 (abans de la repatriació) al Govern francès per tal de demanar la preparació de l'asil polític.

11. A Federación Española de Deportados e Internados Políticos (París), i Ester Borràs, Josep, «Campanya pels internats espanyols a Karaganda», n. 58. International Institute of Social History

12. Segons de Madariaga (2007, p. 126). Juan Blasco Cobo, que el 1960 va escriure un llibre autobiogràfic sobre la seva experiència a l'URSS, va morir en un accident de trànsit el 1966 (aquesta dada figura a l'edició d'ABC del 10-12-1966, p. 86).

KOVALEV, B. N., "Presoners espanyols al camp de Borovitxi". чело, núm. 1 (43) 2009, pp. 28-40 (original en rus).

LÁZARO, Carlos, "La formación de aviadores de la República: las promociones de la URSS". Ebre 38, núm.1, 2003, p. 27-36.

SERRANO, Secundino, *Espanoles en el Gulag. Republicanos bajo el estalinismo*. Barcelona, Península (col. Atalaya, 437), 2011

